

XIX ғасырдың II жартысындағы қазақ әдеби тілі

Жоспар

- XIX ғасырдың II жартысындағы қазақ қоғамының саяси әлеуметтік, экономикалық, мәдени өміріндегі өзгерістер
- 2. XIX ғасырдың II жартысында қазақ әдеби тілінің сипатын танытатын үлгілер
- XIX ғасырдың II жартысында қазақ поэзиясы тілінің одан әрі дамуы
- 4. Көркем әдебиеттің «қисса» жанры, оның тілі

□ *Дәрістің мақсаты:*

XIX ғасырдағы қазақ әдеби тіліне жалпы сипаттама беру;

Дәрістің міндеті:

Осы кезеңнің әдеби тілін танытатын тілдік деректерге талдау жасау; Жыраулық, ақындық дәстүрдегі сөз саптау тәсілдерін ажырата көрсету; Ресми қағаздар стилін танытатын материалдар тілімен таныстыру.

Қазақ даласындағы саяси-әлеуметтік, мәдени өзгерістер

- Қазақстан түгелімен Ресейге бағынып болды;
- Қазақ жерінде қалалар, бекіністер салынды;
- Сауда-саттық, егіншілік дамыды;
- Отырықшылық басталды;
- Жергілікті қазақ балалары үшін орыс тілінде бір кластық (4 жылдық), екі кластық (6 жылдық) мектептер ашылды;
- Азаматтық оқу мен қатар мұсылманша оқу да дамыды;.
- Қазақ тілінде тұңғыш баспасөз органдары пайда бола бастады

- Алғашқы қазақ баспа кітаптары XIX ғасырдың басында **Санкт-Петербург, Қазан, Уфа, Орынбор** қалаларында шыға бастады.
- Қазақ тілінде шыққан алғашқы баспа кітаптардың бірі саналатын «Сейфулмәлік» дастаны араб графикасымен 1807 жылы жарық көрді.
- Баспа өнері XIX ғ. **Қазан, Петербург, Уфа, Орынбор, Омбы, Ташкент** қалаларында, XX ғасырдың басында **Астрахань, Верный, Кереку, Семей** т.б. қалаларында қарқынды дамыды
- Қазақ ауыз әдебиетінің туындылары – қиссалар, эпостық, лирикалық жырлар, айтыстар, діни дастандар мен аңыз-ертегілер Қазан қаласындағы **Б.Домбровский, М.Чирков, Ш. Хусаинов, И.Харитоновтардың** және т.б. жеке баспаханаларында басылды.

- Орыс ғалымдары қазақ грамматикасын зерттей бастады;
- Қазақтың төл жазба әдебиеті дүниеге келді;
- Араб, парсы, шағатай, орыс тілдерінен аударылып, ауызша да, жазбаша да тараған аударма әдебиет дүниеге келді.

XIX ғасырдың II жартысындағы қазақ әдеби тілін танытатын нұсқалар:

Халықтың ауыз әдебиеті.

Қазақтың поэтикалық дәстүрін әрі қарай жалғастырған ақындардың өлең-жырлары.

Қазақтың ұлттық әдеби тілінің жаңа кезеңін бастаушы Абай мен Ыбырай шығармалары.

Қазақ тіліндегі тұңғыш баспасөз органдары

Патша үкіметінің әкімшілік органдары мен жергілікті әкімдердің қазақ тілінде жазысқан кеңсе қағаздары

Шығыс әдебиетінің сюжеттерін қайта жырлаған қазақша туындылар

Ислам дінін уағыздайтын діни сарындағы «қиссалар

Қазақ тілінің алғашқы грамматикалары мен хрестоматиялары, оқулықтар және екі тілді сөздіктер

Көпшілікке арналып, медицина, ветеринария т.б. тақырыптағы кітапшалар

христиан дінінің канондарын қазақ тілінде уағыздайтын кітаптар

Осы кезеңдегі әдебиет үлгілерінің тілін 2 түрге жіктеуге болады

□ 1) қазақтың ауызша тараған байырғы төл әдеби тілі мен ұлттық әдеби тіліне негізделген үлгілер:

□ 2) қазақтың ескі жазба дәстүрінде, яғни сол кезеңде қазақ топырағында «кітаби» деп аталған тілдік үлгіде жазылған шығармалар:

Ауыз әдебиеті шығармалары, Абай, Ыбырайдың әдеби, педагогикалық, философиялық шығармалары, Ыбырайдың оқулық-хрестоматиясы, Абайдың «Қара сөздері», екі тілдік сөздіктер, көпшілік қолды кітапшалар, миссионерлік діни әдебиет үлгілерінің тілі

діни тақырыптағы кейбір қиссалар, ислам дінін уағыздайтын аудармалар, ресми кеңсе қағаздары, эпистолярлық үлгілердің тілі

XIX ғасырдың 2 жартысындағы ақындық мектеп өкілдері:

- Байырғы жыршылық, жыраулық дәстүрді ілгері дамытқан ақын-жыраулар:

Шортанбай, Мұрат, Жанак, Марабайлар, одан бергі Сүйінбай, Шөже, Кемпірбай, Бала Ораз, Сары, Біржан, Жаяу Мұса, Ақтан, Нұрым т.б.

- Жыраулық-ақындықтың ауызша дәстүрін жазба поэзияға жалғастырушылар

Ыбырай, Шәңгерей, Әубәкір, Ақан, Ақылбай, Мағауия т.б. ақындар

Арнау өлеңдер, портрет,
пейзаждық өлеңдер
молынан орын алды.

айтыс тұрмыстық деңгейден
шығып, әлеуметтік үн ала
бастаған.

Ақындар
шығармашылығының
тақырып аясы,
мазмұны, жырлау
стильдері өзгеріске
ұшырады

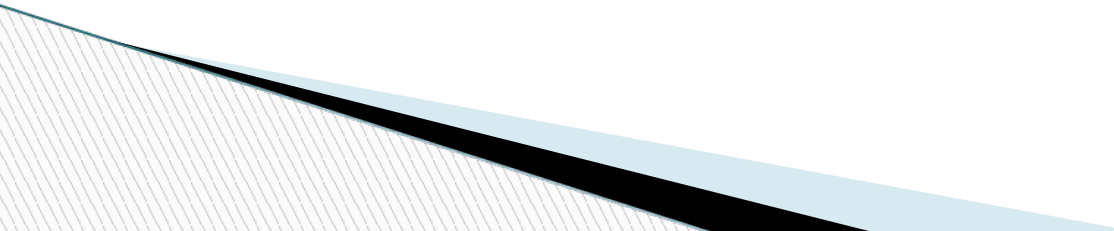
ақындар түрлі эпикалық
дастандарды тудырушылар,
жаңғыртып қайта
жырлаушылар, таратушылар

қазақ ақындарының дені
мұсылманша, кейбіреулері
орысша сауатты болған.

“Қисса” туралы пікірлер

- **Б.Әбілқасымов:** “қисса (арабша «әңгіме, тарих» деген сөз) алғашқы кезде шығыс (араб-парсы) әдебиетіндегі сюжеттерге құрылған оқиғалы поэтикалық шығармалар аталса, кейін бұл термин баспа бетін көрген, өлеңмен жазылған шығармалардың бәріне телінген...”
- **Р.Сыздық:** “*қисса* атаулы әдебиет жанрына араб, парсы, үнді және өзге түркі тілдеріндегі, оның ішінде шағатай тіліндегі жазба әдеби мұралардың сюжетіне құрылып, жырланған, оқиғалы, көлемді дастан-жырларды жатқызу керек...”

“Қиссаның” өзге жанрлардан ерекшелігі

- Сюжетті, оқиғалы, көлемді шығармалар;
 - Тақырыбы мен сюжеті араб, парсы, түркі тілдерінде жарияланған үлгілерден алынған;
 - Грамматикалық тұлға-тәсілдерінде шағатайлық элементтер бар;
 - Жазуға түскен дүниелер.
-

“Қиссаға” жатқызылатын шығармалар

- Мазмұны, негізгі идеясы жағынан дінді уағыздайтын, тілі жағынан түркі әдеби тілінің әсері күшті қиссалар: “Зарқұм”, “Жұм-Жұма”, “Сал-сал”, “Кербаланың шөлінде” т.б.
- Мазмұны жағынан шығыстық сюжетке құрылған, идеясы адамгершілік, махаббат, ерлікті жырлайтын, лексикасы негізінен қазақ сөздерінен тұратын, бірақ грамматикасы мен орфографиясында түркі әдеби тіліне тән дәстүр кездесетін шығармалар: “Таһир-Зухра”, “Жүсіп-Зылиха”, “Қисса и Серғазы” т.б.
- Халық ауыз әдебиеті мен қазақ жыраулары шығармалары: “Қисса и Алпамыс”, “Қисса и Шортанбай” т.б.

Қиссалардың тілдік ерекшеліктері

- ▣ *Лексика саласында:* араб-парсы, оғыз, қарлұқ, көне түркі сөздерін қолдану: нәмә, құртқа (кемпір), біту (жазу), рауан болу (жүріп кету), тармар қылу (талқан қылу), туғры иол (тура жол) т.б.
- ▣ *Грамматика:* 1) есімдіктердің септелуі: аның, менім, аны, бенім, менге т.б.
2) Етістік тұлғалары: -мыш (айтмыш), -ғыл/гіл (айтқыл), -ың/ің (айтың), -ғай/гей (көргейлер);
3) айтадылар, айтадыдүр т.б.
4) бірлән, бірлә, илән, керексе, йоғса т.б.
- ▣ *Емле саласында:* с/ш, ж/й, ш/ч, п/м алмасулары кездеседі. Тышқары, қаршылық, чақлы, асман, йолны т.б.

“Қиссалар” тілінің қазақ әдеби тілі тарихындағы орны

Қоғамның
мәдени-
рухани
өмірі мен
діни
ұғымдарға
қатысты
лексиканы
қалыптаст
ырды

Сол
замандағы
сөйлеу
тілін,
оның
ерекшелік
терін хатқа
түсіріп,
алуан
түрлі
сөздермен
байытып

Қазақ тіліне
көркем шығыс
поэзиясының
қонымды
образдарын
қосты

Сол
образдар
арқылы
жеке
сөздер
мен
тұлғалар
енгізді

Ұсынылатын әдебиеттер:

- 1. Сыздықова Р. Қазақ әдебиет тілінің тарихы, А, Ана тілі, 1993.
- 2. Қазақ әдеби тілінің тарихи көздері, А, Ғылым, 1989.
- 3. Өмірәлиев Қ. ХҮ-ХІХ ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі, А, Ғылым, 1976.
- 4. Исаев С. Қазақ әдеби тілінің тарихы. Алматы: Ана тілі, 1996. 304б.
- 5. Әбілқасымов Б. ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. А., 1982.
- 6. Нұрдәулетова Б. ХҮ-ХҮІІІ ғасырдағы Маңғыстау ақын-жырауларының тілдік ерекшелігі, А, 2003.

Пысықтау сұрақтары:

- Қазақ даласында ХІХ ғасырдың ІІ жартысында қалыптаса бастаған әлеуметтік, мәдени, саяси-қоғамдық өзгерістер
- ХІХ ғасырдың ІІ жартысындағы қазақ әдеби тілін танытатын нұсқалар
- Осы кезеңдегі әдеби үлгілер тілі жағынан қалай жіктеледі?
- Қазақтың ауызша тараған байырғы төл әдеби тіліне не жатады?
- Қазақтың ескі жазба дәстүрінде жазылған шығармалар
- Осы кезеңдегі ақындар тіліне қандай ерекшеліктер тән?
- Қиссалар деген не?
- Қиссаға жатқызуға болатын шығарма түрлері туралы пікірлер
- Қиссалардың тілдік ерекшелігі
- Қиссалардың қазақ әдеби тілі тарихындағы орны

- Алғашқы қазақ баспа кітаптары XIX ғасырдың басында **Санкт-Петербург, Қазан, Уфа, Орынбор** қалаларында шыға бастады.
- Қазақ тілінде шыққан алғашқы баспа кітаптардың бірі саналатын «Сейфулмәлік» дастаны араб графикасымен 1807 жылы жарық көрді.
- Баспа өнері XIX ғ. **Қазан, Уфа, Орынбор, Омбы, Ташкент** қалаларында, XX ғасырдың басында Верный, Кереку, Семей т. б. қалаларында қарқынды дамыды
- Қазақ ауыз әдебиетінің туындылары – қиссалар, эпостық, лирикалық жырлар, айтыстар, діни дастандар мен аңыз-ертегілер Қазан қаласындағы **Б.Домбровский, М.Чирков, Ш. Хусаинов, И.Харитоновтардың** және т.б. жеке баспаханаларында басылды.

١	آية بالانقائ	١٥	سنة الاشباع
٢	آية عند الكوفة	١٦	سنة غير
٣	آية عند غيرهم	١٧	تويع الاطهار
٤		١٨	تويع غير

تم طبع الفصل في شهر من العبادى الاولى ١٣٣٦ من
 خانم النبيين محمد صلى الله عليه وسلم بنظر حق الله
 عبد الله عفا الله عما مضى بصره وعمل عليه في طاعة
 شركة «امينة» المؤسسة باهتمام الحاج عبد اللطيف
 الكبيسي سنة ١٩١٨ من الميلاد

روزہ، زکات

وحج

عبادات اسلامیہ مجموعہء سینک

» بیسویں جلدی «

تیلرنک اوچنچی صنف شاگردلری اوچونلر.

۴ نچی طبعہ

احكامى مەقسۇدى.

رُوزە، زَكَات

وَجْ

عبادات اسلامىيە مەجموعەسىنىڭ

« بىرىنچى قىسىمى »

ابتىئائى مەكتەپلەرنىڭ ئۈچىنچى سىنىپ شەگىرتىلىرى ئۈچۈن.

۴ نچى نەشر

1939 - 1327
1909 - 1327
= 582
- 50 (40+10)
= 532

КАЗАНЬ.
Лито-Типография И. Н. Харитонова.
1909

В
Н
А

Музыкальная
Титровка

ایزائتالکلیت

الحمد لله رب العالمين (هر بر مافا و بنش عالمي توبه فيلغوي الله تعالى كمالين)
 (والذاتفة للمتيقنين) اوجاح سرايلاري مرام دان سافلانغوي آدملرگ بولسور (والصلوة)
 دغي الله تعالى نك رعتي (والسلام) دغي الله تعالى نك سلامي (على رسول الله) دغي الله تعالى
 بولغاي ايدي (محمد) محمد عليه السلام اول الله تعالى نك رسول (وآله) دغي محمد عليه
 السلامك امئي اوزريشه بولغاي ايدي (امميين) بارچميهده (قال الشيخ) ائمه شيع
 (الامام) امام اول (الاجل) اليرغ اول (الزاهد) زاهد اول (ابوالمحسن) ابوالمحسن عركيس
 امي احمد (القدوري) قدوري بولس آفاقلاشش (البخاري) بخاري شهرلك اول
 (رعة الله عليه) الله تعالى نك رعتي بولغاي ايدي آنك اوزريشه .

كتاب الطهارات

طهارت كملري بياننده در بو كتاب (قال الله تعالى) ايدي الله تعالى (يا ايها الذين
 آمنوا) اي آند الاين ايمان كينرگن آملر (اذ اقمتم) هر فيجهان نوروني صدد قبله كنز
 (الى الصلوة) نمازعه (فافعلوا) بس بوزغولار (وهوكنتم) بوزلرگري (وانهكنتم) دغي

دورالكريلري

تفصیل
(تعارف قابل استناد)

مختصر القدوری
ترجمہ سی

مترجم عبدالغنی مدرسہ مدرسہ معلم ابو عبد اللہ شیخ الاسلام
بن عبداللہ حمید اللہ

قرآنہ مطبعہ کرمیت مدہ کندہ مصارفہ قرآنہ
۱۹۰۴ء بمبئی بلدہ

مع رخصتی ۱۳ ایوانہ ۹۵۳ رنجی سنہ بینر بورعہ
۱۲۲۳ ۱۲۲۳
۵۲۵

Доставлено консулам. С.-Петербургу, 12 Июня 1904 г.

КАЗАНЬ.
Типография Торгового Дома Вульфсъ Казань
1904 г.